

Синчук С. М.

кандидат юридичних наук,

*Львівський національний університет ім. І. Франка,
доцент кафедри трудового, аграрного та екологічного права*

ЩОДО ПОНЯТТЯ СОЦІАЛЬНО-ЗАБЕЗПЕЧУВАЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИН

Ключові слова: *соціально-забезпечувальні правовідносини, розподільний характер, соціальна відплатність, соціальна еквівалентність, зобов'язання, компенсаційний характер.*

Keywords: *social security relations, distributive character, social retribution, social equivalence, obligation, compensatory character.*

Постановка проблеми. Соціально-забезпечувальні правовідносини є базовими серед правовідносин соціального забезпечення, адже завдяки їм відбувається остаточна реалізація права людини на соціальне забезпечення: в їх межах відбувається передання благ від одного суб'єкта іншому. Навколо них формується система галузевих правовідносин, а відтак проблема їх визначення є актуальною в науці права соціального забезпечення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Правові ознаки соціально-забезпечувальних правовідносин є предметом досліджень у сфері науки права соціального забезпечення. У фаховій літературі зустрічаємо значне різноманіття їх визначень, розроблених як вітчизняними, так і зарубіжними вченими.

Постановка завдання. Проблема, яка задекларована як назва статті, складає важливий науковий напрям дослідження, оскільки є невід'ємною частиною загальної теорії права соціального забезпечення. В сучасних умовах вона може бути доповнена, зважаючи на правові підстави виникнення та зміст соціального зобов'язання

у сфері соціального забезпечення, появу нових організаційно-правових форм реалізації особою права на соціальне забезпечення.

Виклад основного матеріалу. Соціально-забезпечувальні правовідносини виникають там і тоді, коли потреба особи у такому забезпеченні підтверджена наявністю юридичних норм. Правові норми-регулятори галузевих відносин містяться у різних джерелах права соціального забезпечення:

- 1) нормативно-правових актах (вони продовжують займати пріоритетне місце серед форм права соціального забезпечення, зважаючи на державну гарантованість, порядок, умови, обсяги, стандарти надання соціального забезпечення; зумовлюють правовідносини державного бюджетного соціального забезпечення та загальнообов'язкового державного соціального страхування);
- 2) актах, ухвалених органами місцевого самоврядування (зумовлюють правовідносини муніципального бюджетного соціального забезпечення);
- 3) міжнародних договорах (міжнародно-правових актах), які уклала, до яких приєдналася чи щодо яких у порядку правонаступництва підтвердила свої повноваження Україна: ухвалені Організацією Об'єднаних Націй Радою Європи; багатосторонні та двосторонні договори України з питань соціального забезпечення (зумовлюють правовідносини державного бюджетного соціального забезпечення та загальнообов'язкового державного соціального страхування);
- 4) актах соціального партнерства (зумовлюють правовідносини недержавного роботодавчого соціального забезпечення); ч. 3 ст. 7 Закону України "Про колективні договори і угоди" передбачено, що колективний договір може визначати додаткові порівняно з чинним законодавством і угодами гарантії, соціально-побутові пільги.
- 5) договорах про соціальне забезпечення (пенсійному контракті з недержавним пенсійним фондом, договорах про надання волонтерської допомоги, договорах про професійне навчання безробітних, договорах найму житлового приміщення тощо).

Правові ознаки соціально-забезпечувальних правовідносин вчені обґрунтовують протягом всього етапу розвитку науки права

соціального забезпечення. Наведемо перелік тих ознак, які підтримані більшістю вчених, що формували галузеву доктрину: розподільний, майновий чи матеріальний характер, аліментарність, соціальна зобов'язаність (чи зобов'язальний характер), законодавчо визначений перелік підстав їх виникнення та особливий склад учасників – особа, яка потребує соціального забезпечення та держава в особі її органів, виникнення на підставі соціального ризику.

Радянська парадигма соціально-забезпечувальних правовідносин базувалася на дослідженні розподільного характеру правовідносин соціального забезпечення. Ґрунтуючись на роботах економістів, Т. В. Іванкіна визначила поняття розподільних стосунків: суспільні відносини, що виникають з приводу привласнення результатів виробництва – як суспільного продукту, так і окремих його частин [1, 4].

Аналізуючи сутність зазначених правовідносин як розподільних, вчені розставляли різні акценти: 1) аргументували безоплатний та безеквівалентний характер розподілу благ у сфері соціального забезпечення [2, 29]; 2) обґрунтовували дію об'єктивних економічних законів розподілу за працею і за потребами під час надання громадянам різних видів соціального забезпечення [3, 48]; 3) доводили особливий правовий статус суб'єктів права на соціальне забезпечення [4, 160].

Розподільний характер правовідносин соціального забезпечення підтримують учені С. В. Вишневецька, І. В. Новосельська [5, 40], А. С. Колотік [6, 9]. На думку С. І. Кобзевої, такий характер відносин соціального забезпечення зумовлює доцільність для держави одночасного узгодження різних рівнів правового регулювання. Держава надала можливість кожному власнику засобів (регіону, муніципалітету, роботодавцю тощо) розпоряджатись частиною своєї власності на соціальне забезпечення населення, а в окремих випадках зобов'язала власника до такого розподілу [7, 34].

Розподільність як правова ознака соціально-забезпечувальних правовідносин, є дискусійною, оскільки:

- 1) вказуючи на розподільний характер соціального забезпечення, учені додають “за економічною сутністю”. Тому справедливим є висновок О. В. Єрофеевой, що така форма розподілу,

як соціальне забезпечення опосередковує сукупність розподільних і організаційних відносин, які відображають економічний аспект соціального забезпечення [8, 33].

- 2) концепція розподільних стосунків є доктринальною не лише у науці права соціального забезпечення, а й фінансового права. Розподільний характер не вказує ні на особливості, ні на суб'єктів, ні на правову природу цих стосунків і потребує додаткових правових ознак.
- 3) передумовою виникнення правовідносин соціального забезпечення є однойменне соціальне право людини, в основі якого лежить визнання державою і світовою співдружністю факту, що у суспільстві живуть люди, які через об'єктивні обставини не в змозі забезпечити своє існування самостійно і потребують підтримки. Суспільство і держава зобов'язані створити ефективні системи державного та недержавного забезпечення всіх, хто потребує необхідних матеріальних благ. Теорія прав людини розмежує економічні і юридичні, відповідно фінансові і юридичні механізми забезпечення реалізації права на соціальне забезпечення.
- 4) актуальним видається і акцент, хто важливий у зазначених правовідносинах. Називаючи їх розподільними, робимо наголос на суті соціально-забезпечувального обов'язку держави, суспільства або іншого суб'єкта профінансувати програми соціального забезпечення. У сучасних умовах співіснування ринкових і соціальних програм, їх розвитку з урахуванням ідеології соціальних прав людини, більш правильним є наголос на суб'єкті, що потребує таких програм та сутність зобов'язання.

Характеризуючи соціально-забезпечувальні правовідносини як розподільні, часто роблять акцент на джерело, з якого грошові кошти розподіляють на забезпечення: кому, хто, у якому порядку. Тим самим з'ясовують організаційно-правовий механізм соціального забезпечення (критеріями розмежування організаційно правових форм є: суб'єкти, що мають право та зобов'язані в межах правовідносин; види та джерела забезпечення). Соціально-забезпечувальні правовідносини відбуваються в межах державних та недержавних організаційно-правових форм такого забезпечення. І саме

ця ознака, на нашу думку, є правовою та характеризує соціально-забезпечувальні правовідносини загалом та кожен вид зокрема.

Іншою ознакою соціально-забезпечувальних правовідносин називають їх зобов'язальну природу. Характеризуючи правовий статус сторін у соціально-забезпечувальних правовідносинах, вчені визначали такі правовідносини соціальним зобов'язанням, що базується на законі [1, 29].

Соціально-забезпечувальне зобов'язання М. Ю. Фьодорова визначила як публічне безеквівалентне зобов'язання, за яким держава надає громадянину матеріальне забезпечення безоплатно, безеквівалентно, тобто на засадах аліментарності. Соціально-страхове зобов'язання, на думку автора, має приватно-публічний оплатний і взаємний характер та виникає на основі закону (обов'язкове) чи договору (додаткове) [9, 44–46].

Можливість міжгалузевого застосування конструкції зобов'язання оцінено вченими неоднозначно. Одні вважають, що зобов'язання – це особлива правова форма регулювання суспільних відносин, яка наділена стабільними ознаками. Сформована першочергово наукою цивільного права, вона набула відносної самостійності і, як наслідок, втратила свою галузеву приналежність. Сьогодні вона притаманна міжнародному, конституційному, адміністративному, фінансовому, а також праву соціального забезпечення, де традиційно домінують публічні засади правового регулювання.

Інші вчені обґрунтовують, що зобов'язання є специфічною правовою формою опосередкування товарно-грошових відносин (відповідно до ст. 507 ЦК України) У протилежному випадку воно є тотожним за змістом поняттю “відносні правовідносини” [10, 476].

Сучасне україномовне роз'яснення “зобов'язання” подано як поставлене перед собою завдання, обіцянка, що неодмінно повинні бути виконані. Така інтерпретація досліджуваного поняття зумовлює можливість його використання у різних правових конструкціях. Характеристика соціально-забезпечувальних правовідносин як зобов'язання дозволяє виділити їхні правові ознаки.

Передусім, вони пов'язані з переміщенням матеріальних благ у вигляді речей, грошей, виконання робіт, надання особі соціальних послуг. Обґрунтовуючи матеріальний (або майновий) характер

правовідносин соціального забезпечення вчені акцентують увагу на об'єкті правовідносин – матеріальні блага [11, 10].

Ширше розуміння майнового характеру соціально-забезпечувальних правовідносин подано у аргументах В. Ш. Шайхатдінова: 1) виникають, коли для громадян настають несприятливі матеріальні наслідки (втрата чи зниження доходу або збільшення витрат). Тому, об'єкти цих відносин зазвичай утворюють матеріальні блага (пенсії, допомоги тощо), які охоплюються поняттям майно, а також натуральні види допомоги і послуги матеріального характеру; 2) є такими за змістом, оскільки пов'язані із власністю особи. У них відбувається передача благ, які є частиною державної, муніципальної, приватної та інших видів власності, у власність окремих громадян, а також користування об'єктами цих видів власності [12, 45].

Проаналізувавши україномовне роз'яснення слів майновий та матеріальний, вважаємо, що некоректно стверджувати про універсальність однієї із них щодо соціально-забезпечувальних правовідносин. Окрім того, майновий характер все ж є визначальною ознакою цивільно-правових правовідносин [616, с. 4].

У соціально-забезпечувальних правовідносинах відбувається компенсація особі наслідків соціальних ризиків. Вони можуть бути як майнового (чи матеріального), так і нематеріального характеру. Тому зазначену ознаку варто сформулювати як компенсаційний характер таких правовідносин, пов'язаний із матеріальними та нематеріальними наслідками соціального ризику.

Із матеріальним характером соціально-забезпечувальних правовідносин, пов'язують ще одну їхню ознаку – соціальну аліментарність. Ще у 80-х роках обґрунтовували, що соціальне забезпечення надається суб'єктам, які зазнали впливу соціального ризику безоплатно та безеквівалентно, тобто на засадах соціальної аліментарності.

Сучасна наука права соціального забезпечення заперечує аліментарність як універсальну правову ознаку галузевих правовідносин. Запровадження соціального страхування як організаційно-правової форми, в межах якої виникають та існують чимала кількість соціально-забезпечувальних правовідносин, сприяло появі висновків, що аліментарними є лише правовідносини бюджетного

соціального забезпечення. Аналіз чинного законодавства підтверджує, що безоплатне забезпечення осіб, які зазнали соціального ризику надають лише в обсязі гарантованих державою соціальних стандартів. Побудовані за принципом поєднання солідарної та індивідуальної соціальної відповідальності учасників програми соціального забезпечення зумовлюють висновок, що правовідносини соціального забезпечення є соціально-відплатними. Тож компенсація наслідків соціальних ризиків у соціально-забезпечувальних правовідносинах є: безоплатною для особи (в межах бюджетного та благодійного забезпечення); соціально-відплатною (в межах соціально-страхового та недержавного забезпечення).

Характеризуючи компенсаційний характер правовідносин, варто наголосити на їх еквівалентності: залежності страхових виплат від величини трудового внеску і страхового стажу; поєднанні принципів еквівалентності та колективної солідарності.

Аналізуючи особливість еквівалентного характеру соціально-забезпечувальних правовідносин в межах загальнообов'язкового соціального страхування, варто звернути увагу на такі обставини: 1) кошти, які особа чи на її користь сплачують до страхових фондів у вигляді єдиного соціального внеску, не є власністю застрахованої особи; 2) особа може неодноразово реалізовувати право на соціальне забезпечення у випадку настання соціальних ризиків у межах різних організаційно-правових форм. Відтак, про повну чи часткову еквівалентність можна робити висновок лише сукупно за всі періоди отримання соціально-забезпечувального надання: неможливо передбачити, скільки разів протягом життя особа захворіє, скільки у неї народиться дітей, чи настане нещасний випадок на виробництві, чи буде особа звільнена з роботи і не зможе самостійно знайти нову тощо; 3) у випадку соціального забезпечення за рахунок коштів фондів загальнообов'язкового державного соціального страхування еквівалентність потрібно розглядати як співвідношення суми сплачених соціальних страхових внесків (нею особисто або на її користь іншими суб'єктами) та суми соціальних виплат, які особа отримала, зазнавши соціального ризику. Тому, еквівалентність є характеристикою соціально-забезпечувальних правовідносин щодо конкретної правоможної особи зокрема;

4) сума сплачених протягом трудової діяльності особи страхових внесків може перевищувати величину отриманих особою соціальних виплат у зв'язку з настанням соціального ризику.

Відповідно до ч. 1 ст. 50 Закону України № 1057-IV від 09.07.2003 кошти, сплачені особою як пенсійні внески, є її власністю і сплачуються шляхом зарахування відповідних грошових сум на поточні рахунки пенсійного фонду зберігача. Це – кошти, накопичені особою сьогодні, які будуть використані нею ж або її рідними чи спадкоємцями у майбутньому (умовно такі кошти можна називати відкладені заощадження).

Еквівалентність соціально-забезпечувальних правовідносин потрібно визначати не лише в аспекті грошові кошти взамін на грошові кошти. Забезпечення особи домашнім доглядом соціальними працівниками, надання інваліду автомобіля, надання бездомному соціального житла може відбуватись за оплати їхнім одержувачем: за отримані блага натурального (негрошового) характеру особа частково оплачує вартість відповідних благ, обчислених не за ринковими цінами; величину оплати зумовлює середньомісячний сукупний дохід особи чи сім'ї, наявність родичів чи інших осіб, які зобов'язані таку особу утримувати тощо.

Вважаємо, що матеріальна участь особи у власному соціальному забезпеченні в правовому аспекті є нічим іншим як поєднанням її індивідуальної відповідальності та солідарної відповідальності суспільства у механізмі реалізації права на соціальне забезпечення. Тому, соціальна еквівалентність – це поєднання солідарної та індивідуальної (сімейної) соціальної відповідальності в механізмі реалізації особою права на соціальне забезпечення.

Соціально-забезпечувальні правовідносини, будучи зобов'язаннями завжди існують між визначеними суб'єктами та є відносними за характером правовідносин. Вони не створюють обов'язків для осіб, які не є його сторонами. В зобов'язанні беруть участь дві сторони: правочинна (наділена правом вимагати від зобов'язаної сторони здійснення певних активних дій) та зобов'язана (вчинити активні дії, що є змістом зобов'язання). Соціально-забезпечувальне зобов'язання завжди активного типу та розвивається за рахунок активної поведінки одержувача соціальних благ (право вимоги –

звернення до відповідного органу із заявою про призначення того чи іншого виду забезпечення), інша сторона (орган соціального забезпечення) надає вид соціального забезпечення, передбачений законом або договором. Визначальним засобом забезпечення права особи на соціальне забезпечення є покладення державою на іншу особу або осіб юридичного обов'язку, а тому другим елементом змісту правовідносин є юридичний обов'язок.

Зобов'язання у сфері соціального забезпечення – це відносини правовідносини активного типу, в яких зобов'язаний суб'єкт надає особі певний вид соціальних благ в порядку та на умовах, передбачених законом чи договором.

За підставами виникнення таке зобов'язання можна поділити на обов'язкове (недоговірне), яке випливає із закону (як правило, зумовлене складним фактичним складом: правові підстави соціального забезпечення, передбачені у законі, волевиявлення особи та рішення відповідного органу) та добровільне (договірне).

Зміст соціально-забезпечувальних правовідносин встановлено законом і договором, але в рамках, визначених законом. Таким чином, публічна складова зумовлена нормуванням державою соціального стандарту забезпечення, який не може бути нижчим від встановленого в законі. Це досягнуто шляхом законодавчого закріплення видів, обсягу та умов надання соціально-забезпечувального надання.

Зміст такого зобов'язання характеризує єдність публічних та приватних засад. Однак ступінь втручання держави у відносини сторін зобов'язання залежать від його виду: у зобов'язаннях із закону (обов'язкове соціальне страхування, бюджетне забезпечення), імперативно визначаються підстави його виникнення, зміст, порядок зміни чи припинення, а також обсяг соціальних благ, що надають.

Спробуємо розібратись, чи насправді зобов'язання є базовим у праві соціального забезпечення, чи буде добровільне укладення договору про соціальне пенсійне страхування в системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування видом публічного зобов'язання. І, очевидно, що так. Підтримуючи з цього питання позицію А. М. Лушнікова та М. В. Лушнікової [13, 344], вважаємо,

що такий вид соціально-забезпечувальних договорів за своєю природою можна вважати договором приєднання (ст.634 ЦК України). Умови договору приєднання встановлюються в даному публічною стороною – уповноваженими державою органами та організаціями.

Зобов'язання в системі добровільного недержавного пенсійного страхування повинні бути врегульовані в обмежувальному порядку державою нормами права соціального забезпечення.

Висновки. Підсумовуючи викладене, можна запропонувати таке визначення соціально-забезпечувальних правовідносин. Це соціально-еквівалентне зобов'язання, що виникає на підставі закону чи договору щодо компенсації особі матеріальних та нематеріальних наслідків соціального ризику.

Системі соціально-забезпечувальних правовідносин характерна різноманітність їхніх видів за суб'єктами, об'єктами, організаційно-правовими формами, цільовим спрямуванням, правовстановлювальними юридичними фактами, формами права соціального забезпечення. Видається, що пропоноване трактування соціально-забезпечувальних правовідносин є універсальним для всіх видів правовідносин.

Список використаних джерел

1. **Иванкина Т. В.** Правовое регулирование распределительных общественных фондов потребления / Т. В. Иванкина. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1979. – 102 с.
2. **Андреев В. С.** Право социального обеспечения в СССР: учебник / В. С. Андреев. – М.: Юрид. лит., 1974. – 352 с.
3. **Иванова Р. И.** Правоотношения по социальному обеспечению в СССР: [монография] / Р. И. Иванова. – М.: Изд-во МГУ, 1986. – 176 с.
4. **Гушин И. В.** Советское право социального обеспечения: вопросы теории / И. В. Гушин; [науч. ред. В. С. Андреев]. – Мн.: Наука и техника, 1982. – 176 с.
5. **Вишновецька С. В.** Право соціального забезпечення України: Навчально-методичний посібник для студентів юридичних спеціальностей / С. В. Вишновецька, І. В. Новосельська. – К.: ДП “Видавничий дім “Персонал”, 2009. – 320 с.
6. **Колотік А. С.** Правове регулювання спеціального пенсійного забезпечення в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.05 “Трудове право; право соціального забезпечення” / А. С. Колотік. – Х., 2011. – 26 с.
7. **Кобзева С. И.** Источники права социального обеспечения России: монография / С. И. Кобзева. – М.: Проспект, 2009. – 264 с.

8. **Ерофеева О. В.** Защита прав граждан на пенсионное обеспечение: монография / О. В. Ерофеева. – М.: Проспект, 2013. – 176 с.
9. **Федорова М. Ю.** Теоретические проблемы правового регулирования социального страхования: монография / Марина Юрьевна Федорова. – Омск: Омский госуниверситет, 2003. – 382 с.
10. **Гражданское право:** [учебник]: В 3 т. / Сергеев А. П., Толстой Ю. К и др.; под ред. А. П. Сергеева, Ю. К. Толстого. – Том 1: Издание пятое. – М.: “ПБОЮЛ Л. В. Рожников: 2001. – 632 с.
11. **Оклей І. В.** Правове регулювання пенсійного забезпечення та надання соціальних послуг в системі загальнообов’язкового державного пенсійного страхування: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.05 “Трудове право; право соціального забезпечення” / І. В. Оклей. – Х., 2008. – 18 с.
12. **Право соціального забезпечення:** учебник для бакалавров / под ред. В. Ш. Шайхатдинова. – М.: Изд-во Юрайт, 2012. – 573 с.
13. **Лушников А. М.** Договоры в сфере семьи, труда и социального обеспечения (цивилистическое исследование): [учебн. пособие] / А. М. Лушников, М. В. Лушникова, Н. Н. Тарусина. – Ярославль: ЯрГУ, 2008. – 432 с.

Анотація

Статтю присвячено з’ясуванню правових ознак, які характеризують однорідність усіх правових відносин цього виду.

Доведено, що соціально-забезпечувальні правовідносини є зобов’язанням, яке виникає на підставі закону чи договору. Аргументовано, що розподільний характер не є їх правовою ознакою. По-новому сформульовано компенсаційний характер правовідносин зазначеного виду. Обґрунтовано, що реалізація особою права на соціальне забезпечення здійснюється на умовах соціальної еквівалентності.

Annotation

The article is dedicated to the research of legal features that characterize the unity of all legal relations of the type.

The author argues that social security relations constitute the obligation arising under the law or a contract; distributive nature does not characterize these relations. The compensatory character of legal relations of this type is newly formulated. The author proves that realization of the right to social security is fulfilled in terms of social equivalence.